

"לגיון המזרח" – ממוסא דאג למדינה ארמנית

שי רוזן, אוניברסיטת חיפה ומכון אבשלום

הקדמה

בתחילת שנות האלפיים התחלתי מחקר היסטורי על מצבות בית העלמין הצבאי הבריטי ברמלה.¹ במסגרת מחקר זה סקרתי את החלקה שהוקדשה לחללי חיל המשלוח הצרפתי ששרתו במסגרת כוחותיו של אלנבי בלחימתו בחזית הארץ ישראלית וביניהן בלט סמל של מגן דוד על מצבתו של סגן משנה יוסף ארדיטי (Arditti) ששרת כקצין ב"לגיון המזרח" (Legion De Orient). בניסיון להתחקות אחרי סיפורו האישי, נחשפתי לראשונה לסיפורו של "לגיון המזרח" ותוך התמקדות בלגיון זה התודעתי לסיפורו של רצה העם הארמני ולמאבק הארמני לעצמאותו. במסגרת סיורים שהדרכתי בבית העלמין, ושהתבססו על מחקרי, הקפדתי לספר גם את סיפורו של "לגיון המזרח" כאשר, עקב מגבלות הזמן, סופר בקצרה והשאיר תמיד תחושה כי עדיין יש עוד הרבה שראוי לספר.² יהיה מאמר זה, המפורסם במלאות 100 שנה לרצה העם הארמני, מבחינת הרחבה ופתח לדיון נרחב בנושא מרתק שעדיין לא מוצה מבחינה מחקרית.

רקע היסטורי

ערב מלחמת העולם הראשונה מנתה האוכלוסייה הארמנית בתחומי האימפריה העות'מאנית בין 2,000,000-2,500,000 נפש,³ שהיוו כ-7.5% מכלל נתיני האימפריה ואשר היוו את המיעוט הנוצרי השני בגודלו לאחר הקהילה היוונית-אורתודוקסית. הקהילה הארמנית הוכרה על ידי השלטונות כ"מילאת" דתי שבראשו עמד, החל משנת 1461 לספירה, הפטריארך הארמני של קונסטנטינופול.⁴ רוב האוכלוסייה התגוררה ברמת ארמניה (כיום רמת אנטוליה) כאשר הארמנים היוו את הקבוצה האתנית הגדולה בשש פרובינציות (וולאייטים) שכונו "הפרובינציות הארמניות" ושבירתן שהייתה העיר וון.⁵ קהילות ארמניות נוספות היו נפוצות בכל רחבי האימפריה העות'מאנית ובנוסף להן נמצאו קהילות ארמניות גדולות באימפריה הרוסית,⁶ באיראן ותפוצות ארמניות באירופה, דרום אמריקה וארצות הברית.

¹ מסלול סיור בבית העלמין הבריטי ברמלה, שהתבסס על מחקר זה, ושכלל התייחסות קצרה ל"לגיון המזרח" התפרסם ב: אלי שילר (עורך), **אריאל – כתב עת לידיעת ארץ ישראל** (חוברת 175), אוקטובר 2006, עמ' 90-103. סיור על בסיס מחקר זה התקיים בהדרכתו בבית העלמין במסגרת כנס העמותה למלחמת העולם הראשונה בנובמבר 2008 ובו נידון נושא "לגיון המזרח" בהרחבה. בשלהי אותה שנה פרסם יבין כץ מאמר על יוסף ארדיטי ולוחמי לגיון המזרח ב"עת-מול". ראו: יבין כץ, "מן הירקון אל האורנטס" ב: **עת-מול** (חוברת 202), דצמבר 2008, עמ' 20-23.

² במסגרת אחד הסיורים הדרכתי, בנובמבר 2008 את חברי העמותה לתולדות מלחמת העולם הראשונה בבית העלמין ופרשתי בפניהם, בין היתר, את סיפורו של "לגיון המזרח". בסמיכות מקרים התפרסם כעבור חודש בעת-מול מאמרו של יבין כץ שעסק גם הוא בנושא. ראו: יבין כץ, "מן הירקון אל האורנטס, **עת מול** (חוברת 202), דצמבר 2008, עמ' 20-23.

³ ע"פ רישומי המיסים העות'מאניים נמנו ברחבי האימפריה 1,173,000 נתינים ארמנים. על פי ההנחה הרווחת במחקר, נתונים אלה אינם משקפים את המציאות ובפועל מספר הנתינים הארמנים באימפריה העות'מאנית היה כפול.

⁴ במסגרת "מילאת" הארמני, תחת מרותו של הפטריארך של קונסטנטינופול, נכללו בתקופות מסוימות גם בני הכנסייה הקופטית במצרים ובני הכנסיות האשורית והסורית (יעקוביטית).

⁵ הפרובינציות הארמניות כללו את ארזורום, ביטליס, ואן, דיארבקר, הרפוש (מורט אל-עזיז) וסיוואס.

⁶ במהלך המאה ה-19 השתלטה רוסיה על שטחים מאוכלסים בארמנים שהיו תחת שליטת האימפריה הפרסית או האימפריה העות'מאנית. בסביבות שנת 1850 הוכללו האזורים הארמניים בגוברניית ירוואן.

ששת הפרובינציות הארמנים בתחום האימפריה העות'מאנית

במחצית השנייה של המאה ה-19, בהשפעת תנועת ההתעוררות הלאומית ("אביב העמים") באירופה, תנועת ההתחדשות ("תנזימאט") והמאבקים הלאומיים באימפריה העות'מאנית,⁷ פיתחו הארמנים שאיפות לאומיות שבסיסן איחוד העם הארמני תחת אוטונומיה מדינית-לאומית אחת בשטחיה של ארמניה ההיסטורית.⁸ במסגרת גיבוש הזהות הלאומית הארמנית נוסחו "תקנות האומה הארמנית" (1860) שהפרידו בין מעמד הפטריארך הארמני כמנהיג דתי ו"האסיפה הלאומית הארמנית" כגוף ההנהגה האזרחי של הקהילה ואשר אושרו בידי השלטונות בשנת 1863, הוקמו בתי ספר וארגונים ארמנים ברחבי האימפריה ונוסדו מפלגות פוליטיות-לאומיות ארמניות.⁹ במקביל החלה התארגנות צבאית ללוחמת גרילה שהופנתה בעיקר כנגד המיעוטים ששכנו בסמיכות לקהילות הארמניות.¹⁰

על רקע התערערות השלטון העות'מאני והעימותים עם מעצמות אירופה (בעיקר רוסיה) במהלך במאה ה-19, ראו השלטונות העות'מאניים בהתעוררות הלאומית הארמנית סכנה לשלטון שנבעה, בעיקר, ממיקומן של הפרובינציות הארמניות בחזית הרוסית, החשש לשיתוף פעולה ארמני-רוסי וראיית הארמנים כ"גייס חמישי" של המעצמות האירופיות הנוצריות. כתוצאה מכך, התפתחה סדרה של עימותים בין השלטון העות'מאני לאוכלוסייה הארמנית שהגיעו לשיאן בשנים 1894-1896, בימי שלטונו של הסולטאן

⁷ המאבק לעצמאות יוון (1821-1932), המרד הבולגרי (1876) ועוד.

⁸ שטחה של ארמניה ההיסטורית מוגדר כתחום התפשטותה של ממלכת אוררטו (המאה העשירית-המאה הששית לפנה"ס) ששלטה בשיאה על כל מזרח אנטוליה, צפון מסופוטמיה וחלקים מעבר-הקווקז. כמו כן רואים הארמנים בשטח קיליקיה, בו הוקמה ממלכה ארמנית בימי הביניים (1064-1375 לספירה), חלק מארמניה ההיסטורית.

⁹ מפלגת "ארמנקאן" נוסדה בשנת 1885, מפלגת "הונצ'קאן" (המפלגה הסוציאל-דמוקרטית) נוסדה בשנת 1887 ומפלגת "דאשנאק" (החזית המהפכנית הארמנית) נוסדה בשנת 1890.

¹⁰ בעיקר המיעוט הכורדי ששאפותיו הטריטוריאליות הלאומיות חפפו את השטחים בהם ראו הארמנים את מולדתם ההיסטורית.

עבד אל-חמיד השני (שלט בשנים 1876-1908).¹¹ באירועים אלה, שהארמנים רואים בהם את ראשיתה של השמדת העם הארמני, נהרגו, ע"פ הערכות שונות, בין 80,000-300,000 ארמנים וא לפי ילדים ארמנים נשארו יתומים.¹²

העימותים האלימים בין השלטונות העות'מאניים ללאומניים הארמנים נמשכו גם בעקבות מהפכת "התורכים הצעירים" (1909), בהם נהרגו כ-20,000-30,000 ארמנים, בעיקר באזור קיליקיה. עימות נוסף, בקנה מידה קטן יותר, התרחש בין השלטונות לארמנים בעקבות הכישלונות הצבאיים ואיבוד השליטה במחוזות הבלקניים של האימפריה (1912). בעקבות אובדן המחוזות האירופאיים-נוצריים של האימפריה, פיתחו מנהיגי "התורכים הצעירים" אידיאולוגיה פן-תורכית ופן-אסלאמית אשר ראתה במיעוט הארמני-הנוצרי הגדול ברמת ארמניה מכשול לשאיפות אלה.

רדיפות הארמנים באימפריה העות'מאנית במלחמת העולם הראשונה

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה והצטרפות האימפריה העות'מאנית לצד מעצמות המרכז, הפכו הפרובינציות הארמניות לזירת עימות בין האימפריה העות'מאנית לאימפריה הרוסית ושאלת הנאמנות הארמנית לאימפריה העות'מאנית הועמדה במבחן. מצד אחד הבטיח הצאר הרוסי, בתמורה להתגייסות הארמנית לצדו, את הקמתה של אוטונומיה ארמנית בחסות רוסית בשטחה של ארמניה ההיסטורית. מנגד, הצהירו ראשי הקהילה הארמנית על נאמנות לאימפריה העות'מאנית וצעירי הקהילה נענו לקריאה לגיוס לצבא העות'מאני. למרות הצהרות אלה, הסיקו ראשי השלטון באיסטנבול, בהתבסס על שיחות שערכו נציגיהם עם מנהיגי "החזית המהפכנית הארמנית" ועל היענותם של מתנדבים ארמנים-רוסיים לקריאה להתגייס לצבא הרוסי, כי בעת עימות צבאי ייתמכו הארמנים בצד הרוסי.

בחורף 1914 פתח הצבא העות'מאני ב"מערכת סריקמיש" (22 בדצמבר 1914 - 7 בינואר 1915) שנועדה להדוף את הפלישה הרוסית לשטחי האימפריה העות'מאנית רמת ארמניה. הקרב, שנערך בחזית של כ-1,500 ק"מ בין הים השחור לימת וון, הסתיים במפלתו של הצבא העות'מאני שאיבד כ-90,000 47,000 מלוחמיו לעומת כ-16,000-30,000 אבדות בצד הרוסי. את אשמת הכישלון בקרב הטיל אנוור פאשה,¹³ שר המלחמה ומפקד הכוחות העות'מאניים בחזית, על האוכלוסייה הארמנית שהתגוררה באזור הקרבות, ושלטענתו תמכה וסייעה בפועל לצבא הרוסי. בעקבות כך, פקד אנוור פאשה, ב-25 בפברואר 1915, על יחידות הצבא לפרוק את כל החיילים הארמנים המשרתים בהן מנשקם ולהעביר אותם לשרות ביחידות עבודה ("עמלייה") לא חמושות בטענה כי הם עלולים לשתף פעולה עם הרוסים.

ההתנכלויות למיעוט הארמני נמשכו במהלך החודשים הבאים כאשר בליל ה-24 באפריל עצרו השלטונות כ-250 ממנהיגי וראשי הקהילה הארמנית באיסטנבול ובהמשך עצרו עוד למעלה מאלפי

¹¹ האירועים פרצו כאשר בעקבות המלחמה בין האימפריה העות'מאנית לרוסיה (1877-1878) החלה סדרה של עימותים מזוינים בין לוחמים כורדים וטורקמניים שחומשו ע"י הסולטאן לכוחות גרילה ארמנים שאורגנו וחומשו ע"י המפלגות השונות בסיוע ומימון של הפזורה הארמנית ברחבי העולם.

¹² פרט לארמנים, הופנו כוחות הסולטאן כנגד בני המיעוט הנוצרי-אשורי, שנחשבו כחלק מהמילאט הארמני. על פי הערכות שונות נהרגו במאורעות אלה כ-25,000 אשורים.

¹³ אנוור פאשה (1881-1922), ממנהיגי התורכים הצעירים, החל משנת 1913 חבר בטריאומוורט ששלט באימפריה העות'מאנית ושימש כשר המלחמה במהלך מלחמת העולם הראשונה.

מנהיגים ארמנים ברחבי תורכיה והוציאו את רובם להורג לאחר חקירות ועינויים.¹⁴ כעבור כחודש חוקק הפרלמנט העות'מאני, בהתאם להנחייתו של שר הפנים טלאת פאשה,¹⁵ את "הצו ליישוב מחדש" שנועד, בין היתר, לתת תוקף חוקי לפעולות שערך השלטון כנגד המיעוט הארמני באימפריה ולאפשר את גירושם של נתינים ארמנים (ומיעוטים נוצריים נוספים) מיישוביהם ליישוב מחדש באזורים שנבחרו לכך ע"י השלטון.¹⁶ הנחיות השלטון בנושא הועברו למושלי המחוזות השונים ברחבי האימפריה אשר החלו, בסיוע הצבא העות'מאני, בריכוזם של התושבים הארמנים ובגירושם מזרחה. גירושים אלה לוו במעשי רצח ברוטליים, מעשי אונס, שוד רכוש ועוד.¹⁷

בחלק מהקהילות הארמניות התארגנו בני הקהילה למאבק כנגד רדיפות השלטון כאשר המאורע העיקרי שנחרט בזיכרון העולמי הוא פרשת התבצרותם של תושבי שישה כפרים ארמנים במחוז אלכסנדרטה על פסגת "הר משה" (בתורכית: מוסא דאג).¹⁸ במהלך כשמונה שבועות הצליחו כ-5,000 הפליטים הארמניים שהתבצרו על ההר, חמושים בנשק מועט וחסרי אספקה, לעמוד מול הצבא העות'מאני כאשר במקביל ניסו להסב את תשומת לב העולם לגורלם.¹⁹ בסופו של דבר, הצליחו נציגי המתבצרים על ההר ליצור קשר עם נציגי הצי הצרפתי וצי הבריטי אשר הצליחו לפנות את רוב המתבצרים על ההר לפורט-סעיד שבמצרים.

¹⁴ ה-24 באפריל נקבע כיום הזיכרון לרצח העם הארמני ומצוין בטקסי הנצחה לנספים בכל הקהילות הארמניות בעולם.
¹⁵ מחמט טלאת פאשה (1874-1921) היה מראשי מפלגת "האחדות והקדמה" וממנהיגי תנועת "התורכים הצעירים". בשנת 1913 התמנה לתפקיד שר הפנים והיה חבר בטרימאווט "שלושת הפאשות" ששלט באימפריה העות'מאנית במהלך מלחמת העולם הראשונה. נרצח ע"י מתנקש ארמני בברלין בשנת 1921.
¹⁶ בעיקר לכיוון העיירה דיר א-זור שבמדבר הסורי.
¹⁷ ההערכות לגבי מספר הנרצחים במהלך תקופה זו (1915-1916) נעות בין 800,000-1,500,000 נפש.
¹⁸ הכפרים היו קבוסיה, יוגנלוק, ביטאס, יקף, חאטר-ביי והג'חביבי.
¹⁹ סיפור ההתבצרות על "הר משה" היה הבסיס ההיסטורי לספרו של פרנץ ורפל "ארבעים הימים של מוסא דאג" שיצא לאור בשנת 1933. בניגוד לספר, ההתבצרות על ההר ארכה 53 ימים וקיים חילוקי דעות האם הייתה כרוכה בעימות צבאי ממשי מול הצבא העות'מאני.

טקס קבלת פליטי מוסא דאג עם הגעתם לפורט סעיד. הדגל הוא, כנראה, דגל הצלב האדום שהניפו הנצורים על ההר לאותת לספינות בים התיכון על מצוקתם וקריאתם לעזרה.

הקמת "לגיון המזרח" (Legion de Orient)

בעוד הידיעות על גירוש הארמנים ומעשי הזוועה שנעשו בהם החלו להתפשט בעולם, קיימו צרפת ובריטניה דיונים על חלוקת האימפריה העות'מאנית בין שתי המעצמות לאחר המלחמה. במסגרת "הסכם אסיה הקטנה"²⁰, נועדה צרפת לקבל לשליטתה את שטחי ממלכת ארמניה של ימי הביניים. כמי שראתה את עצמה כפטרונת המיעוטים הנוצרים באימפריה העות'מאנית וכיורשתה של "ממלכת ירושלים הצלבנית" (שקיימה יחסים הדוקים עם ממלכת ארמניה), החלה צרפת, בידיעת והסכמת בריטניה, במשא ומתן עם נציגי "תנועת השחרור הלאומית הארמנית", ארגון הגג של התנועות הפוליטיות-לאומיות הארמניות, על תמיכה ארמנית ב"מדינות ההסכמה" במהלך המלחמה ובשאיפות הצרפתיות במזרח התיכון לאחריה.

ב-27 באוקטובר 1916, נחתם הסכם בין נציגי משרד החוץ הצרפתי לנציגי תנועת השחרור הלאומית הארמנית, בראשות בוגאוס נובאר פאשה (Boghos Nubar Pasha)²¹, על הקמת כוח צבאי, שיורכב ממתנדבים ארמנים וסורים/אשורים²², שיהווה חלק מהצבא הצרפתי ושייקח חלק בשחרור מחוז קיליקיה מידי השלטון העות'מאני. בתמורה התחייבה צרפת לאפשר הקמת יישות לאומית ארמנית במרחב ממלכת ארמניה של ימי הביניים בחסות צרפתית. האחריות על הקמת הכוח הוטלה על גנרל רוקו (Roques), שר המלחמה הצרפתי, וגנרל לאקז' (Lacaze), שר הצי.

ב-15 בנובמבר 1916 התפרסמה התוכנית להקמת "לגיון המזרח" (Legion de Orient) שקבעה כי הלגיון יורכב ממתנדבים ארמנים ואשורים, בעלי נתינות עות'מאנית, שיגויסו מקרב הקהילות הארמניות ברחבי העולם. כמפקד הלגיון מונה סגן אלוף רומיאו (Romieu) והקצונה התבססה על אנשי צבא צרפתיים בדרגות הבכירות ועל מש"קים ארמנים מלגיון הזרים הצרפתי ומקרב המתנדבים הארמנים בעלי וותק צבאי. כבסיס הקבע של הלגיון נקבעה הכפר מונרגה (Monarga) במזרח קפריסין ואילו התקציב להפעלת הלגיון הגיע מהצי הצרפתי.

ראשוני המתנדבים ללגיון המזרח היו כ-500 מניצולי "מוסא דאג" ושבווי מלחמה ארמניים.²³ אליהם הצטרפו מתנדבים מהקהילות הארמניות באירופה, בעיקר מצרפת, דרום אמריקה, אוסטרליה ומדינות פזורה ארמנית נוספות. חלק ניכר מהמתנדבים הגיע מקרב הקהילות הארמניות בארצות הברית

²⁰ "הסכם אסיה הקטנה" (Asia Minor Agreement), המוכר יותר בשם "הסכם סייקס-פיקו", נחתם ב-16 במאי 1916. תכניו שותפו עם שר החוץ הרוסי סזנוב אשר ייצג את השאיפות הרוסיות במרחב.

²¹ בוגוס נובאר פאשה (1851-1930) היה יושב ראש "האסיפה הלאומית הארמנית", מייסדי "המגבית הארמנית המאוחדת" וראש המשלחת הארמנית לשיחות עם צרפת ובריטניה.

²² המקורות השונים חלוקים בדעתם אם הכוונה היא לבני הכנסייה האשורית (Assyrian) או לבני הכנסייה הסורית (Syrian). שתי הקהילות נרדפו ע"י השלטון העות'מאני במהלך מלחמת העולם הראשונה אולם עיקר הרדיפות הופנו כנגד בני המיעוט האשורי אשר טוענים כי בשנת 1915, המכונה בפיהם "שתו ד'סיפו" (שנת החרב), רצחו העות'מאניים כ-750,000 אשורים שהיוו שלוש רבעים מכלל הקהילה. חוקרים העוסקים בתחום רואים במספר זה הגזמה ומעריכים כי מדובר ב-300,000-250,000 הרוגים.

²³ שנפלו בשבי בחזית מסופוטמיה ונכלאו במחנה שבויים ליד בומביי.

ש: "נרשמו כמתנדבים לשרת למען שחרור ארמניה. הם אמרו שזה הזמן לנקום את נקמת הורינו, אחינו ואחיותינו..."²⁴ בסופו של דבר עמדה מצבת המתנדבים ללגיון על למעלה מ-4,000 מתנדבים, כ-1,200 מתוכם היו ארמנים-אמריקאים, אשר אורגנו בארבע גדודים אשר החלו באימונים בבסיס החדש שהוקם בקפריסין.

מתנדבים ארמנים-אמריקאים ב"לגיון המזרח"

קרב ערערה

לאחר כעשרה חודשי אימונים נשלחו חיילי "לגיון המזרח" להצטרף ל"חיל המשלוח הצרפתי לפלשתינה וסוריה" (Détachment Français de Palestine et de Syrie) שהיה מסופח לכוחותיו של גנרל אדמונד אלנבי. הכוח, בהרכב של שלושה גדודים ארמנים ופלוגה של חיילים אשורים, הגיעו למצרים באוגוסט 1918 והחלו במסע רגלי לקו החזית. עם הגעתם, הוצב הלגיון, ביחד עם כוחות צרפתיים נוספים,²⁵ במסגרת הקורפוס העשרים ואחד עליו פיקד לוטננט גנרל בלאפיין (Bulfin), אשר הועבר בסתר מבקעת הירדן והתפרס לאורך קו החזית במישור החוף, מסידנא-עלי במערב ועד אזור הכפר ראפאת, במורדות השומרון.²⁶ במסגרת קו החזית הוצבו כוחות הלגיון באגפו המזרחי של הקורפוס

²⁴ יומן של אחד המתנדבים האמריקאים ללגיון. פורסם ב:

Mark Mathosian, "Grandfather's Story – The Armenian Legion and the Battle of Arara" in: **The Armenian Weekly Online**, May 2003.

https://hairenik.com/armenianweekly/may_2003/history003.html

²⁵ בנוסף מנה חיל המשלוח הצרפתי יחידות של רובאים, חלקם מגויסים מאלג'יר, יחידות פרשים ועוד. לפירוט היחידות בחיל המשלוח הצרפתי ראו:

H. Pirie-Gordon (Editor), **a brief record of the advance of the Egyptian expeditionary force**, London (UK): his majesty stationery office, 1919, p.45.

²⁶ א.פ. ויוול, **מסעי המלחמה בארץ ישראל**, הוצאת משרד הביטחון, 1951, עמוד 178. **הרכב הקורפוס ה-21 מופיע בעמ' 190.**

שפעולתו הוגדרה לימים כ: "פתיחת דלת רחבה, שצירה הוא יחידת המשלוח הצרפתית בראפאת וידיתה – הדיוויזיה ה-60 [בסידנא עלי]"²⁷.

חיילי "לגיון המזרח" ערב היציאה לקרב

במסגרת פעולתו של הקורפוס ה-21, הוטל על חיילי "לגיון המזרח" להשתלט על המתחם התורכי שהוקם בחורבת ערעה.²⁸ זוהי גבעה קרחת מצמחיה, בעלת מורדות תלולים בגובה של 378 מטר מעל פני הים. מן הגבעה נשקפת תצפית טובה לכל אזור מישור החוף היא שולטת באש על סביבתה. לחיילי 'לגיון המזרח' לא יכלה להיות "טבילת אש" קשה יותר מאשר להשתלט על נקודה אסטרטגית זו שאוישה בכוחות עות'מאניים וגרמנים מצוידים במקלעים ומכונות ירייה.

ההתקפה החלה בשעה 04:30 בבוקר ה-19 בספטמבר 1918 כאשר חיילי הלגיון: "עמוסים במשקל רב של תחמושת ואספקה חצינו את הוואדי והתחלנו לטפס במעלה ההר משלושה כיוונים שונים במטרה להקיף את כוחות האויב. כשהתקרבנו, זיהו חיילי האויב את כוחותינו ופתחו באש מקלעים עזה. בתגובה, השיבו תותחינו, שהוצבו כק"מ וחצי מאחורינו בהרעשה ארטילרית. במהרה הצטרפה גם הארטילריה התורכית-גרמנית ורעש התותחים נשמע בחשכת הליל כהתנגשות בין שמים וארץ."²⁹

על מהלך הקרב לא נרחיב את הדיון במאמר זה אולם מן הראוי לתת את נקודת המבט של הלוחמים הארמנים על הקרב כפי שהביע אותה אחד המתנדבים האמריקאים: "התורכים היו משוכנעים

²⁷ שם, עמ' 178.

²⁸ נ"צ 1574016550, כקילומטר צפונית ליישוב עלי זהב וכ-8 ק"מ מזרחית לראש העין. אין להתבלבל, כפי שחלק מחוקרי הקרב טועים, עם הכפר ערעה הנמצא בוואדי ערה.

²⁹ מזיכרונות הובהאנס גרבדיאן (Hovhannes Garabedian) ב:

"Remembering the Battle of Arara: September 19, 1918" in: **The Armenian Mirror-Spectator**, Watertown, Mass, U.S.A, September 27, 2010.

<http://www.mirrorspectator.com/2010/09/27/remembering-the-battle-of-arara-september-19-1918>

שלא תהיה להם בעיה להתמודד עם מתנדבים ארמנים. התורכים הם גיבורים כשהצד השני לא חמוש. אשר הם מתקיפים ארמנים לא חמושים הם גיבורים. כאשר הם רואים רובים הם בורחים כמו ארנבות".³⁰

בקרוב על חורבת ערערה נהרגו 23 לוחמים ו-65 לוחמים נפצעו. גופות החללים נקברו בקבר אחים על פסגת ההר ובטקס הקבורה הספידם מפקד הלגיון במילים: "... נוחו על משכבכם בשלום. הבאתם את הצדק ושוויון הזכויות, שנעדרו מאזור זה במשך מאות שנים. שומה עלינו להיות ראויים ולפעול למען המטרה עליה הקרבתם את חייכם... נקדש מקום זה בזיכרון מתינו, הקרבתם, ניצחונם ושאיפתם כי ניצחון זה יביא להגשמת שאיפותיהם הלאומיות של בני עמם".³¹ גופות החללים הועברו בשנת 1926 לקבר אחים בבית הקברות הארמני שעל הר ציון. מספר מפצועי הקרב, שהועברו לבית החולים הצבאי ברמלה ומתו מפצעייהם נקברו בבית העלמין הצבאי הבריטי בעיר.

³⁰ יומן של אחד המתנדבים האמריקאים ללגיון. פורסם ב:

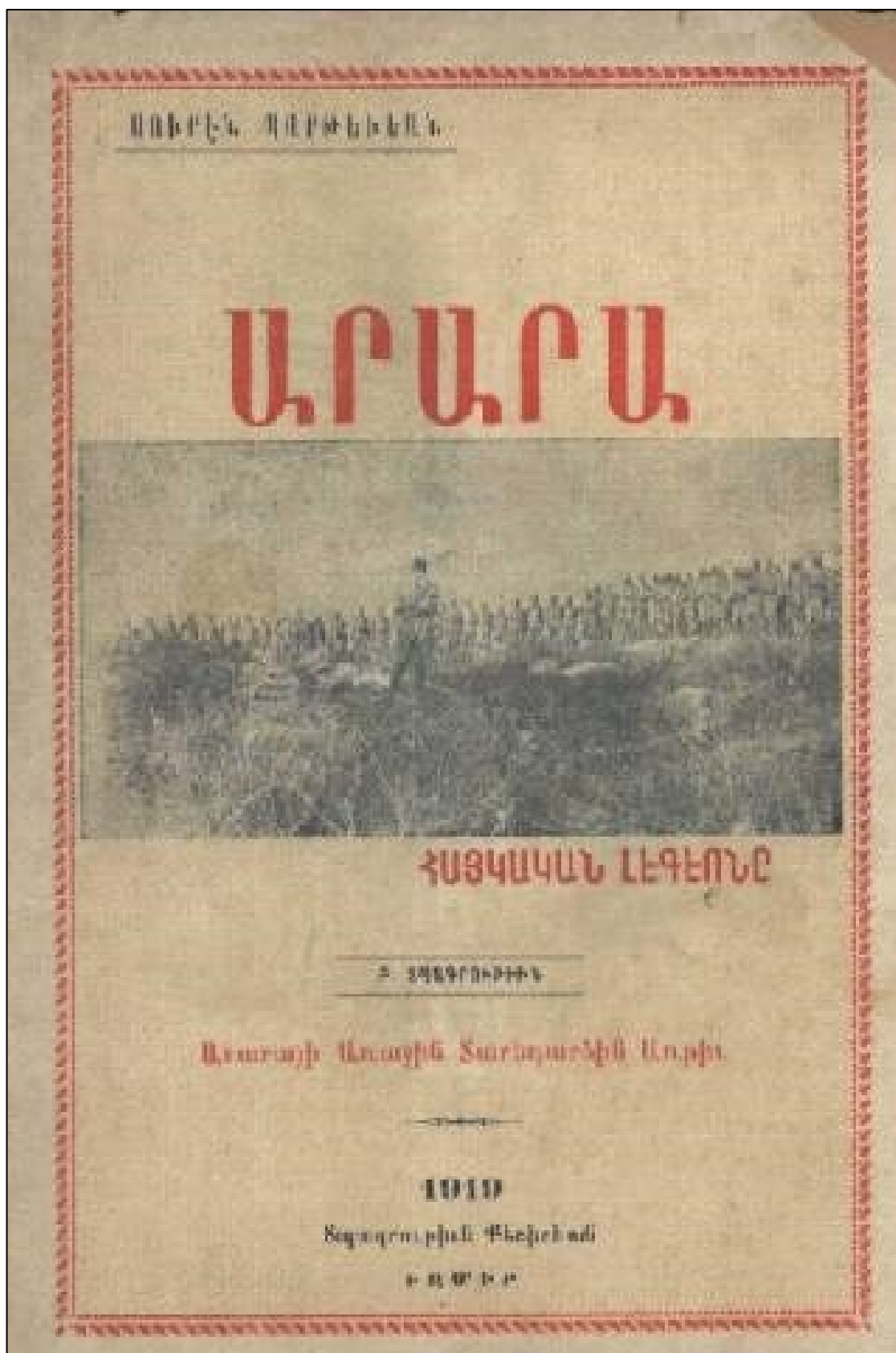
Mark Mathosian, "Grandfather's Story – The Armenian Legion and the Battle of Arara" in: **The Armenian Weekly Online**, May 2003.

https://hairenik.com/armenianweekly/may_2003/history003.html

³¹ הספד מפקד "לגיון המזרח" ב:

"Remembering the Battle of Arara: September 19, 1918" in: **The Armenian Mirror-Spectator**, Watertown, Mass, U.S.A, September 27, 2010.

<http://www.mirrorspectator.com/2010/09/27/remembering-the-battle-of-arara-september-19-1918>

חוברת שיצאה לאור בשנת 1919 והוקדשה לקרב ערערה. בתמונה טקס הקבורה של חללי הקרב

תום המלחמה והקמת מדינה ארמנית בקיליקיה

כחודש וחצי לאחר קרב ערערה, ב-30 באוקטובר 1918, חתמו נציגי האימפריה העות'מאנית ונציגי בריטניה על "הסכם שביתת הנשק של מודרוס" שסיים את המלחמה בחזית המזרח התיכון.³² בין סעיפי ההסכם הנוגעים לעניינינו ראויים לציון סעיף 4 שקבע כי, בנוסף לשבויי המלחמה, כל האסירים הארמנים הכלואים באיסטנבול יימסרו לידי "מעצמות ההסכמה" וסעיף 24 שקבע כי: "במקרה של הפרות-סדר בששת המחוזות הארמניים, שומרות לעצמן מעצמות ההסכמה להשתלט על כל חלק מהם [שימצאו לנכון]".³³

ב-17 בנובמבר 1918 נחת במפרץ מרסין כוח צרפתי בן 15,000 חיילים וביניהם כ-5,000 חיילי "לגיון המזרח", שבעקבות פרישת החיילים האשורים שינה את שמו ל"לגיון הארמני" (Légion arménienne). חיילי הלגיון לקחו חלק בהתקדמות הצרפתית לתוך פרוביציית קיליקיה ורמת ארמניה על ריכוזי ההתיישבות הארמנים הוותיקים, שהיו ברובם נטושים מאדם עקב הגירושים במהלך המלחמה. אל הכוחות הצטרפו פליטים ארמניים מקומיים ומתנדבים ארמנים מהמחוזות הארמניים של רוסיה. בעקבות הכוחות הצבאיים החלו להגיע גם שרידי הפליטים הארמניים מהגלות במדבר הסורי וקיימות עדויות על מהגרים ארמניים ששבו למולדתם מארצות אירופה ואמריקה.

חיילי "הלגיון הארמני", כחלק מחיל המצב הצרפתי בקיליקיה

כבר באביב 1918 ניצלו עמי הקווקז את הכאוס שהשתרר בתחומי האימפריה הרוסית בעקבות המהפכה הבולשביקית והכריזו על עצמאותם. לאחר ניסיון כושל להקים רפובליקה מאוחדת בעבר הקווקז

³² על פי הוראת ממשלת בריטניה, נמנע מסגן-אדמיראל ז'אן אמט, הנציג הצרפתי הבכיר בגזרה לקחת חלק בדיוני המשא ומתן.
³³ נוסח הסכם שביתת הנשק של מודוס ב:

באפריל 1918, הכריזה גאורגיה על עצמאותה (26 במאי 1918) ובעקבותיה הכריזו על עצמאות אזרבייג'ן ו"הרפובליקה של ארמניה" (28 במאי).³⁴ הקמתה של מדינה ארמנית בחלק הרוסי של ארמניה ההיסטורית, התחייבותו של נשיא ארצות הברית כי בסכמי השלום בתום המלחמה: "יש להבטיח לשאר הלאומים שנמצאים כעת תחת שלטון טורקי ביטחון לא-מעורער ולא מפוקפק לחיים... ולהזדמנות לפיתוח אוטונומי",³⁵ ונוכחות כוח צבאי ארמני בתחומי האימפריה העות'מאנית היו, בראיה הארמנית, שלבים מתקדמים בהגשמת חלומם למדינה ארמנית עצמאית.

שאלת הישות הלאומית הארמנית, אופייה ותחומיה עלו לדיון במהלך דיוני וועידת לונדון בין בריטניה לארצות הברית ובמהלך דיוני וועידת השלום בפריס (1919) בהשתתפות צרפת ואיטליה. בדיונים אלה הכירו הצדדים בעצמאותה של "הרפובליקה הארמנית" והסכימו כי מן הראוי להקים ישות לאומית ארמנית עצמאית בחלקים המזרחיים של האימפריה העות'מאנית. חילוקי הדעות היו לגבי המדינה שתקח את הבית הלאומי תחת חסותה כאשר צרפת וארצות הברית, שהיו המועמדות המקובלות לתפקיד, סרבו לקבל על עצמן, כל אחת מסיבותיה, את האחריות לנושא.

ב-10 באוגוסט 1920 נחתם בעיר סוור הסכם השלום בין האימפריה העות'מאנית למעצמות ההסכמה (Treaty of Sèvres). בהסכם, שסימל את קיצה של האימפריה העות'מאנית, חולקו שטחי האימפריה בין המעצמות המנצחות, הוכרה עצמאותן של מדינות לאום שונות ונקבע כי את מקום האימפריה העות'מאנית תפוס המדינה התורכית שתשתרע על חלקה הצפוני והמערבי של אסיה הקטנה. בנוסף קבע ההסכם כי תורכיה תכיר בקיומה של הרפובליקה הארמנית וכי נושא קו הגבול בין שתי המדינות יקבע ע"י נשיא ארצות הברית ויכלול בתחום המדינה הארמנית את שטחן של הפרובינציות של ארזורום, טרבזונד, וון וביטליס. בנוסף תשלט צרפת, בתוקף מנדט, בשטחי קיליקיה שיצורפו לסוריה. החלטות וועידת השלום בפריז (1919) והסכם סוור (1920) היוו מבחינת הקהילה הארמנית כהכרזה על הקמתה של מדינה ארמנית ברוב שטחה של ארמניה ההיסטורית וחיידושה של הממלכה הארמנית הביניימית בקיליקיה. לכן החלו מנהיגי הארמנים לפעול, ללא תיאום עם השלטון הצרפתי, לפעול להקמתה של אוטונומיה ארמנית בתחומי קיליקיה כשלב ראשון בהקמת שלטון אוטונומי בכל תחומי של ארמניה ההיסטורית.

מנגד, החלה בפעולתה התנועה הלאומית התורכית אשר, תחת הנהגתו של מוסטפה כמאל פאשה ("אתאטורק"), הביעה את התנגדותה לנוסח ההסכם השלום ופתחה בסדרה של עימותים צבאיים במטרה להשתלט על כל שטחיה של אסיה הקטנה שהיו מיושבים בבני העמים התורכיים. העימותים, שהחלו עוד בטרם נחתם ההסכם, התרחשו בשתי גזרות הרלוונטיות לנושא דיונינו. בחזית הצפונית-מזרחית ניהלו הכוחות התורכים מלחמה כנגד כוחות הרפובליקה הארמנית ובמהלך החודשים יוני-נובמבר 1920 הצליחו להשתלט על המחוזות הארמנים-תורכיים שנועדו להסתפח לרפובליקה הארמנית ולכפות על הרפובליקה

³⁴ שלוש מדינות אלה חתמו ביוני 1918 על הסכם שלום עם האימפריה העות'מאנית ועם גרמניה.
³⁵ מתוך נאום "14 הנקודות" שנאה הנשיא וילסון בקונגרס האמריקאי ב-8 בינואר 1918.

הארמנית לוותר על מחוזות אלה בתמורה לשמירת שלמותם של המחוזות הארמניים-רוסיים במסגרת הרפובליקה.³⁶

במקביל, פתחו הכוחות התורכיים במאבק מול הכוח הצרפתי בקיליקיה ובסדרה של עימותים הצליחו להדוף את הכוחות הצרפתיים אל מעבר לנהר הפרת ולהכריח את צרפת, ב-9 במרץ 1921 לחתום על הסכם שביתת נשק בו הסכימה צרפת לנסיגה משטחי תורכיה בתמורה להכרה תורכית בשלטון הצרפתי בסוריה ולבנון. למרות חתימת ההסכם לא נפסקו העימותים בין הכוחות הצרפתיים, בעיקר מקרב חיילי "הלגיון הארמני" לאוכלוסייה המקומית. לכן החליטו השלטונות הצרפתיים, במטרה להרגיע את השטח ולאפשר נסיגה צרפתית מסודרת לפרק את הלגיון הארמני.

את תחושות החיילים הארמנים עם פירוקו של הלגיון הטיב לבטא אחד מחיילי הלגיון שכתב ביומנו: "ידענו היטב שהמצב הפוליטי נעשה רע ושחררנו מחובותינו כחיילים. שוב מכסים עננים שחורים את שמי ארמניה. נשקנו נלקח מאתנו ובגדים צבעוניים נתנו לנו ללבישה. נראינו כמו אסירים. איפה כל ההבטחות שנתנו לנו הקצינים הצרפתיים: 'אתם תקבלו מחדש את אדמתכם אותה איבדתם לפני 500 שנה. הדגל הארמני יונף שוב על המבצר של סיס ותהפכו להיות הבעלים החוקיים של האדמה אותה כבשתם בדמים רבים. יש לכם את כל הזכויות החוקיות לכך. יחי ארמניה!' עכשיו יש לי שאלה אליך, בעל בריתנו הגדול, למה בגדתם בנו, למה נטשתם אותנו, למה הפרתם את הבטחתם...?"³⁷.

ב-20 באוקטובר 1921 חתמו נציגי ממשלת צרפת ונציגי האסיפה הלאומית התורכית על הסכם ססיים באופן סופי את המאבק בין שתי המדינות על השליטה בחלקים הדרום-מזרחיים של תורכיה. במסגרת הסכם זה התחייבה צרפת להסיג את חייליה משטחים אלה בתמורה להכרה תורכית בשליטתה בסוריה ולבנון. בעקבות ההסכם החלה צרפת בהסגת כוחותיה ותהליך הנסיגה הסתיים בתחילת ינואר 1922.

בין הכוחות הצרפתיים הנסוגים היו משוחררי הלגיון הארמני שנזעקו לנקום את דם משפחותיהם שנרצחו במהלך רצח העם הארמני ושראו בהקמת בית לאומי ארמני את הנקמה הראויה ביותר לדם הנרצחים. אליהם הסתפחו הפליטים הארמנים ששבו לאחר המלחמה במטרה לשקם את חייהם בארצם מתוך צפייה לעתיד טוב יותר במדינה ארמנית עצמאית. שאיפות הארמנים, למדינה ארמנית באזור, ייאצו לחכות לימים טובים יותר.³⁸

סיכום

³⁶ יומיים לאחר חתימת ההסכם בין תורכיה לרפובליקה הארמנית ("הסכם אלכסנדרופול") פלש הצבא האדום לרפובליקה הארמנית, השתלט עליה וסיפח אותה לברית המועצות.
³⁷ יומן של אחד המתנדבים האמריקאים ללגיון. פורסם ב:

Mark Mathosian, "Grandfather's Story – The Armenian Legion and the Battle of Arara" in: **The Armenian Weekly Online**, May 2003.

https://hairenik.com/armenianweekly/may_2003/history003.html

³⁸ בשנת 1939, כהמשך לנסיגה הצרפתית מדרום-מזרח תורכיה, החזירה צרפת לתורכיה את מחוז אלכסנדרטה. פליטי הקרב על מוסא דאג ששבו לכפריהם לאחר תום המלחמה נאלצו לעזוב פעם נוספת ובחסות צרפתית עברו ללבנון והתיישבו בעיירה אנג'אר כאשר בני כל אחד מהכפרים מאכלסים את אחת השכונות בעיירה.

סיפורו של המאבק הלאומי הארמני להקמת "בית לאומי" במחוזותיה של ארמניה ההיסטורית, וסיפורו של "לגיון המזרח" השזור בתוכו, הוא סיפורו של מיעוט אתני ודתי אשר נאבק לשרוד בסביבה עוינת, חווה טראומה של רדיפות ורצח-עם ברוטלי והתגייס להילחם על כבודו ועל שאיפותיו הלאומיות. שאיפותיו אלה נדחקו בלחץ מאבקי הכוח וה"ריאל-פוליטיק" של מעצמות אירופה בתום המלחמה ואשר עד היום מנעו, מעבר להגשמת חלומותיו הלאומיים, גם את ההכרה באסון הנורא שקרה לו.

סיפורו של המאבק הארמני לעצמאותו מראה קווי דמיון בולטים לסיפורה של התנועה הציונית במהלך מלחמת העולם הראשונה ולאחריה ומעלה את השאלה האם יכולנו להיות במקומם של הארמנים ומה היה קורה אילו? (אילו נקטו השלטונות העות'מאניים ביחס זהה ליהודים במהלך המלחמה? אילו סירבה בריטניה, בשם ה"רויאל פוליטיק", לסגת מהתחייבויותיה להקמת "בית לאומי לעם היהודי בא"י"? אילו לא לקחה על עצמה את המנדט על ארץ ישראל? ועוד שאלות ותהיות רבות).

כהיסטוריון מקובלת עלי הגישה כי אין ההיסטוריה חוזרת על עצמה וכי על כל מקרה, הנובע ומושפע ממגוון גורמים שאינם חוזרים על עצמם, להבחין לגופו אולם לא ניתן להתעלם, למרות השוני הרב, מקווי הדמיון בין שני המקרים היוצרים שותפות גורל היסטורית בין העם היהודי לעם הארמני.